

[B] **VERWORDING OF VERWOORDING.
“ZIETERATUUR” EN “ZICHTBARE STEM”**

Toen Paul de Vree in 1968 *Poëzie in fusie* publiceerde, kon hij niet vermoeden welke gevolgen zijn inleiding en bloemlezing concrete poëzie nu zou hebben.

De Vree heropende de zogoed als onbekende “poëziegrafie” met zes Nederlandstalige beeldende dichters naast veel buitenlandse voorgangers en natuurlijk noemde hij Paul van Ostaijen en I.K. Bonset (alias Theo van Doesburg) als wegbereiders.

De nieuwe bloemlezing *Zieteratuur* telt maar liefst vijftientig concrete en visuele dichters die niet in Komrij's *Nederlandse poëzie van de negentiende tot en met de eenentwintigste eeuw in 2000 en enige gedichten* van 2004 staan.

Waar komt dit grote verschil in zo'n veertig jaar vandaan? Daar is in de eerste plaats de uitbreiding van concrete dichtkunst tot visuele poëzie waarin vooral foto's en andere beelden het gedicht mede bepalen. Dan is er de ontwikkeling van het instrumentarium: niet langer zijn alleen de pen of het potlood het middel om tot een vers te komen, er is na de type- en stencilmachine nu de computer met de printer die de mogelijkheden drastisch heeft vergroot. De vraag blijft: wat noem je een gedicht? Samensteller Karel ten Haaf vat zijn antwoord samen tot: “geen gedicht / is ook een gedicht”.

Behalve de figuratie van de letters zijn ritme en klank de toetssteen en verder het kritische karakter van de poëzie die een nieuwe werkelijkheid wil bevorderen (zie *X-beelden*, de inleiding van Renaat Ramon op de constructivistische vernieuwing van *De Stijl en de concrete experimenten van I.K. Bonset* in *Poëziekrant* van oktober 2008 en zie mijn in 1977 gepubliceerde bloemlezing van concrete, visuele en visie-poëzie).

Karel ten Haaf is er vooral op uit de bakens te verzetten en het is daarom niet helemaal terecht dat hij zich zo teweerstelt tegen Komrij, die kwaliteit als

maatstaf nam, wat bij Ten Haaf zou neerkomen op het kiezen tussen onvergelykbare grootheden, want “alles kan poëzie zijn”. Dat “alles” in poëzie is de laatste jaren vooral geactiveerd door de digitale ontwikkelingen die uitnodigen tot experimenteren met nieuwe beeldende taalvormen. Zoals Paul van Ostaïen zich nog moest beperken tot een visuele ondersteuning van zijn verzen, zo kunnen latere dichters als Jaap Blonk, Ruben van Gogh en Tonuus Oosterhoff, om er maar enkelen te noemen, veel meer grafische, elektronische middelen toepassen om hun gedichten het beeld te geven dat de inhoud accentueert of zelfs volledig bepaalt.

Deze baanbrekende evolutie wordt nu in zwart-wit en in kleur gedemonstreerd door tientallen dichters. Ten Haaf laat zijn anthologie beginnen met Anthony Kok (1882-1969) en hij eindigt met de in 1986 geboren Jurre van den Berg. Binnen de meer dan honderd jaar waarin poëzie en beeld samengaan, figureren ook bekende auteurs als Leo Vroman, C. Buddingh', Harry Mulisch, Mark Insingel en K. Schippers, die zich niet alleen in concrete en visuele poëzie hebben gemanifesteerd. Het zal

daarom niet verbazen dat er al weer een nieuwe geschiedenis van de concrete en visuele poëzie in Nederland en Vlaanderen is aangekondigd en wel van de ook in *Zieteratuur* opgenomen Bruggeling Renaat Ramon.

Ramon is van beroep steenhouwer en vandaar beeldhouwer, niet alleen van steen maar eveneens van het woord. Voor hem heeft het gedicht een constructieve vorm door letter en regel naast ritme en klank. Zijn eerste grafische vormexperimenten dateren van 1978, na zijn traditionele poëzie gebundeld in *Noodweer*, 1987. Tien jaar later volgde *Ongehoorde gedichten*, waarin getal en taal het gedicht coderen. Met zijn recente bundel *Zichtbare stem*, eveneens in het Frans, Duits en Engels ingeleid, breidt hij de techniek van zijn tekentaal verder uit met onder meer de computer, maar anders dan in de vele voorbeelden van *Zieteratuur* die alle kanten opgaan, houdt Ramon zich strikt aan de essentie van de taal. Hij keert zich meer in zichzelf om op zoek te gaan naar talige vormen voor zijn inventieve verbeelding. Zijn lectuur komt hem te hulp, of die nu is van Victor Hugo met “de werkelijkheid, de

Renaat Ramon, *Voyant/voyeur*,
uit *Zichtbare stem*, 2009.

wereld en de mens in het alfabet als bron”, of van Vondel, met diens *Lof van den Ystroom* in een deltavormige tekstomzetting, dan wel van Molières *Tartuffe* in een spiegelbeeldige *Voyant / voyeur*, of van *Hamlet* met het vervluchtigende “words, words, words”. Die referentie door de herhaling in variatie en het spel van ritmische golven is tekenend voor Ramons zichtbare stem.

Ramon verwijst vaak naar de dialoog en blijft daarbij een dichter, soms in de meest letterlijke zin van een sluiters. *Huis clos* van Sartre wordt bij hem geïnterpreteerd met het aan de computer en de mobiele telefoon ontleende hekje dat drie keer is herhaald als symbool voor de drie personages die elkaar in hun existentie uitsluiten. Op een andere plaats speelt hij met de variant van een opener van de taal zoals in *Brainstorm* uit de afdeling *Face & mind*, dat zijn eigen aangezicht gerepeteerd laat zien tegen de achtergrond van een vertaling uit een klassieke tekst over poëzie en tragedie van Aristoteles. Zijn brein krijgt een alsmaar aanzwellende reeks teksten te verwerken.

Renaat Ramon laat zien dat hij zijn voorgangers kent en dus ook de veel geciteerde toneelacteur G.E. Lessing met zijn uit 1766 daterende *Laocoön, over de grenzen van beeldende kunst en poëzie*. In deze baanbrekende sleuteltekst die pas onlangs in het Nederlands is vertaald, wordt nog het onderscheid gemaakt tussen de literatuur, die zich ontvouwt in de tijd, en de beeldende kunst, die zich uitbreidt in de ruimte. Voor Lessing is de toneelkunst de hoogste van alle omdat taal en beeldende presentatie er samenkomen.

In het moderne gedicht werkt de dichter met de taal zoals de beeldend kunstenaar werkt met lijn en kleur, zowel in de suggererende zin als in de spontaan geconcentreerde blik. Daarbij maakt Ramon graag gebruik van het metrum van het sonnet of van de vorm van de haiku. Het gedicht *Le quattro stagioni*, naar *De vier jaargetijden* van Vivaldi, is op die manier opgebouwd in vijf-zeven-vijf-regels van weerkundige tekens die verschillen van lente tot winter.

Zo krijgt zijn poëzie voortdurend een dubbele bodem, stimuleert ze tot verder spelen in de overtuiging dat “*un coup de dés jamais n’abolira le hasard*”, als hommage aan Mallarmé. Ramon bouwt en speelt met woord en beeld, met het oogrijm, met tekens en vorm, als met dobbelstenen, zowel in taal

als in getal. Dat maakt zijn waarneming en verbeelding opmerkelijk en doordacht als een steeds hernieuwde poging tot ordening van lees- en zichtbare tekens. Zo werpt Ramon een barricade op, schrijft Jooris van Hulle in zijn inleiding, tegen de verwording van de taal en het steeds maar uitdijende woordgebruik waarvan *Zieteratuur* nu juist de vele facetten aantoont.

ERIK SLAGTER

KAREL TEN HAAFF (red.), *Zieteratuur, concrete en visuele poëzie*, Passage, Groningen, 2010.

RENAAT RAMON, *Zichtbare stem, voix visible, zichtbare Stimme, visible voice*, Poëziecentrum, Gent, 2009, 130 p.

GOTTHOLD EPHRAIM LESSING, *Laocoön, over de grenzen van schilderkunst en poëzie*, Historische Uitgeverij, Groningen, 2009, 260 p.